УДК 81'2

Ә.М. Шәрипов

ТЮРКОЛОГ-ГАЛИМ МАРСЕЛЬ БАКИРОВКА 90 ЯШЬ

Статья посвящена 90-летию со дня рождения профессора, доктора филологических наук Марселя Хаернасовича Бакирова. Автор описывает научные достижения ученого.

Ключевые слова: стихосложение, древняя история, комплексное изучение, М.Х. Бакиров, тюрколог.

The article is dedicated to the 90th anniversary of the birth of professor, PhD Marcel Khaernasovich Bakirov. The author describes the scientific achievements of the scientist.

Keywords: versification, ancient history, complex study, M.Kh. Bakirov, turkologist.

Агымдагы елның декабрь аенда күренекле шәхес, исеме тюркология дөньясында хөрмәт белән телгә алына торган татар галиме Марсель Бакировка 90 яшь тулды. Фән дөньясына Марсель Бакиров 1960–1970 елларда аяк баса һәм шул вакыттан бирле бертуктамый яңа темалар, яңа проблемалар өстендә эшләп килә. Бер-бер артлы саллы-саллы монографияләр чыгара. Ул хезмәтләрнең һәрберсе фәнни җәмәгатьчелек тарафыннан фәндә яңа сүз, яңа вакыйга, яңа ачыш булып кабул ителә.

Галим буларак Марсель Бакиров үз алдына киң масштаблы, олы максатлар куеп иҗат итә. Ә бу исә үзе үк кешедән шундый ук зур тырышлык-фидакярлек, ихтыяр көче, үз-үзеңне аямыйча эшләүне таләп итә. М. Бакировның үз алдына куйган максатларының берсе – халкыбыз тарихының тирән, моңа кадәр ачылмаган катламнарына үтеп кереп, андагы рухи байлыктан энҗеләр табып, аларның сыйфат-үзенчәлекләрен өйрәнеп, халкыбызга яңадан кайтарып бирү. Шушы өлкәдә ул дистәләрчә еллар дәвамында үз-үзен аямыйча тырышып хезмәт куя. Ул үзе өйрәнә торган проблеманы һәрвакыт, сабырлыгын эшкә җигеп, җентекләп өйрәнә, мәсьәләнең «төбенә төшеп җитмичә» туктамый.

Марсель Бакиров 1972 елда төрки һәм татар шигыренең эчке ритмик-интонацион хасиятләрен һәм кануннарын тикшереп, кандидатлык диссертациясе яклады. Аның фәнгә керткән яңалыклары әнә шуннан башланып китә. Бу хезмәтендә ул төрки шигыренең үзенчәлекләрен башка халыкларның шигырь төзелешләре белән чагыштырып өйрәнде. Ә андый чагыштыруларны үткәрү өчен, әлбәттә, галимнән әлеге телләрне һәм беренче чиратта инглиз телен яхшы белү таләп ителә. Бу исә аңа үзе эшләгән өлкәдә дөнья күләмендәге

хезмәтләр, алардагы казанышлар белән танышу мөмкинлеген бирде. Галим төрки шигыренең үзәк проблемаларыннан булган төрки гарузының табигатен эксперименталь-фонетик аппаратлар белән тикшерде һәм төрки шигърияте өлкәсендә үзенең шәхси карашын, үз концепциясен булдыруга иреште. Әгәр бу өлкәдә моңарчы эшләгән И.В. Стеблева, М.К. Хамраев кебек галимнәр төрки-татар шигъриятенә гаруз системасы ясалма рәвештә кертелгән һәм төрки телнең табигатенә туры килми, дигән фикердә торсалар, М.Бакиров исә төрки гаруз ул төрки шигъриятенең үз казанышлары һәм уңай алшартлары белән гарәп-фарсы гарузы йогынтысы үзара кушылган җирлектә барлыкка килә, дип, яңа караш тудырды һәм шуны эксперименталь тикшеренүләр белән дәлилләп бирде: уртак казанышлар җирлегендә барлыкка килгән төрки гарузның да табигый яңгырашлы булуын, тел үзенчәлекләре белән үрелеп яшәвен күрсәтте. Бу бөтен тюркологиядә яңа караш һәм үзенчәлекле, кызыклы ачыш буларак кабул ителде.

1981 елда М. Бакиров Казан университеты нәшриятында «Фольклор жанрларын системалы итеп тикшерү тәҗрибәсе» дип аталган автордаш хезмәт бастырып чыгарды. Анда ул бәет жанрының генетик тамырларын, аның эволюцион үсеш-үзгәреш баскычларын ачыклады, аларны тематик төркемнәргә аерып, сәнгатьчә эшләнешен, поэтикасын күздән үткәрде. Бу басма фәнни җәмәгатьчелек тарафыннан яратып, хуплап каршы алынды. Гыйльми ачышларны союз күләмендә пропагандалауның Самара шәһәрендә урнашкан фәнни-зона үзәге соңыннан аны үзенә соратып алдырды, һәм чит илләргә дә тарату максатыннан, АКШ, Англия һәм Германия китапханәләренә җибәрде.

Галим шул ук елларда фольклор өлкәсендәге тикшеренүләре белән беррәттән төрки-татар шигыре һәм борынгы төрки поэзиясенә бәйле эшләр дә алып барды. Үзенең остазы профессор Хатип Госманның хезмәтләрен дәвам итеп, ул гомумтөрки шигыренең һәм поэзиясенең чишмә башын ачыклау һәм иң борынгы жанрлар системасын реконструкцияләү буенча җитди эзләнүләр үткәрде. Шул максаттан чыгып, Мәскәү, Санкт-Петербург, Алма-Ата, Баку, Ереван, Бишкәк, Ташкент, Уфа кебек шәһәрләрнең үзәк китапханәләрендә үз темасына караган материалларны бөртекләп җыйды, тикшерде, анализлады. Шушы эзләнүләрнең нәтиҗәсе буларак, 2001 елда яңа зур саллы хезмәт – «Шигърият бишеге. Гомумтөрки поэзиянең яралуы һәм иң борынгы формалары» дигән монографиясе дөнья күрде. Авторның докторлык диссертациясе дә 1999 елда шушы монографиягә нигезләнеп якланды.

Бу хезмәт әле моңарчы тикшерелмәгән күпкырлы, гаять тирән һәм катлаулы темага багышланган. Монда да галим проблеманы комплексды өйрәнгән – тикшеренүләрен шигырь белеме, сәнгать белеме, эстетика, мифология, этнография, фольклористика, лингвистика, социаль психология, дини тәгълимат, философия, этник

культурология, тарих кебек арадаш фәннәр яктылыгында, шул фәннәр казанышларын мул файдаланып алып барган. Кереш һәм алты бүлектән торган бу монографиянең колачын һәм эчтәлеген күз алдына китерү өчен, андагы бүлекләрнең исемнәрен генә атау да җитә. Менә алар: хезмәт – башлангыч поэзиянең материаль нигезе; шигърияттнең фикер һәм сәнгати җирлеге буларак мифология; иң элгәрге шигъри сүз сәнгатенең синкретик табигате һәм морфологиясе; иҗади шәхес күпкырлы һәм күп вазифалы сүз остасыннан башлана; язма шигърияттнең иң борынгы үрнәкләре; борынгы төрки поэзиянең тарихи поэтикасы. Шуңа игътибар итик: моңа кадәр тюркологиядә бу өлкәдәге фәнни хезмәтләр, нигездә, метрика, строфика һәм рифма кебек шигырь төзелешенең аерым якларын тикшерүгә генә кайтып калган булса, М. Бакиров хезмәтендә борынгы төрки поэзиянең материаль базасы да – шул чор кешеләренең хезмәте белән бәйләнеше, ул бәйләнешнең төрләре, эволюциясенең баскычлары билгеләнә, ә мифология исә шигърияттнең фикри-идеологик һәм сәнгати җирлеге буларак анализлана. Галим «хезмәтнең, гамәли эшчәнлекнең үзенчәлекле дәвамы булган йола-ритуаллар һәм мифологик идеология элек, үзара үрелеп, аерылгысыз бербөтен (комплекс) тәшкил иткән һәм нәкъ менә шушы йола-мифология синкретизмы борынгы шигърияттнең иң беренчел җирлеге хезмәтен үтәгән», дигән караштa тора. Ул шушы йола-миф синкретизмы җирлегендә барлыкка килгән иң борынгы жанрлар системасын барлап-реконструкцияләп чыга: барлыгы унбер баба жанрга мисаллар китерә; алар барысы да моңа кадәр аз билгеле яки бөтенләй билгеле булмаган, беренче башлап автор тарафыннан фәнни әйләнешкә кертелгән уникаль фактик материалга нигезләп тикшерелгәннәр. Ул чордагы әдәби жанрларны Урта гасырлар жанрлар системасы белән чагыштыру үзе үк бик кызыклы нәтиҗәләргә китергән.

Шушы ук хезмәттә «Сак-Сок» образларының килеп чыгышы Шәрык мифологиясе контекстында өйрәнелә. Автор аларны борынгы игезәкләр культына һәм үзе тапкан типологик һәм генетик тәңгәллекләргә нигезләп, Көнчыгышта барлыкка килгән борынгы уртак мифология һәм культура мирасына бәйләп аңлата. Бездәге «Сак-Сок»ны борынгыдан килгән уртак катлам җирлегендә туган милли версия итеп карый. Бу сюжетны көньякта Кубрат хан тарафыннан төзелгән Бөек Болгар дәүләтенең соңрак – аның варислары чорында таркалып юкка чыгу фаҗигасы белән бәйли, ягъни мифологик образларда Кубратның уллары һәм болгар кабиләләре арасында бердәмлек-татулык бозылуның һәлакәткә китерүе чагылыш тапкан булса кирәк, ди.

Монографиянең бер бүлегендә ыруг-кабиләнең коллектив иҗатыннан шаман-шагыйрьләр иҗаты аерылып чыгу процессы күзәтелә. Галим, тюркологиядә беренчеләрдән булып, һун бабаларыбызда һәм борынгы төрки сүз сәнгатендә матур сөйләү-ораторлык сәнгате булуын ачты, Орхон язмаларының да шул ук традициягә

нигезләнгәнлеген исбатлады. Бу сәнгатьнең Орхон-Енисей язмаларында сакланып калган үрнәкләрен, традицияләрен анализлады. Бу монографиядә М. Бакиров төрки поэзиядә йола-миф синкретизмы җирлегендә барлыкка килгән иң борынгы жанр төрләрен тәүге тапкыр барлап реконструкцияләде, система итеп күз алдына бастырды. Алар түбәндәгеләр: мәҗүси аллаларга һәм илаһи көчләргә багышланган гимннар, ода-алкышлар, корбан-келәү бәйрәмнәре һәм календарь-хуҗалык йолалары вакытында башкарылган келәүләр, йола әйтешләре, йола-уен җырлары, ырымнар, арбаулар, сыгытсыктаулар, шаман чакырулары, каргышлар, антлар. Бу жанрларның күпчелеге төрле төрки халыкларның борынгы иҗатыннан алынган, моңарчы фәндә тикшерелмәгән, беренче тапкыр автор тарафыннан фәнни кулланылышка кертелгән уникаль фактик материалга нигезләнеп барлыкка китерелгән.

Шул ук вакытта М. Бакиров һун чоры поэтик сүз сәнгатенең жанрларын барлап һәм реконструкцияләп кенә калмады, ә шул ерак чордан ук башлангыч алган сәнгатьчә фикерләү өлгеләренең төрки поэзиядәге күчемлелеген һәм дәвамлылыгын да эзлекле рәвештә күздән кичерде. Шунысы да әһәмиятле: хезмәттә башлангыч язма сүз үрнәкләре шул чорда төркиләр кулланган иң элгәрге алфавитлар белән бәйләп карала, узган чорларда алар тоткан тәңречелек, будда, манихей, христиан һәм ислам кебек төрле диннәр контекстында тикшерелә.

М. Бакировның бу хезмәтенә галимнәр һәм фәнни җәмәгатьчелек зур бәя бирде. Академик Мансур Хәсәнов «Шигърият чоңгылларына юл яручы хезмәт» дигән рецензия бастырды («Мирас» журналы, 2002 ел, № 6) һәм болай дип язды: «Күпьеллык иҗат җимеше булган әлеге эшнең фәнни яңалыгы һәм галимнең кыюлыгы, тикшерү объектының тирән катламнарына үтеп керә белү сәләте бәхәссез. Тюркологиядә һәм татар әдәбият белемендә төрки әдәбиятның үзенчәлекле борынгы нигезләрен тикшергән аерым хезмәтләр элек тә бар иде. Әмма моңарчы бу кадәр ерак заманнарга һәм тирәнгә, ягъни бабаларыбыз тудырган шигъри-поэтик иҗатның пратөрки дәверенә, яралгы-эмбрион хәлдәге чорына берәүнең дә игътибар иткәне һәм бу кадәр тирән үтеп керә алганы юк иде әле».

2019 елда М. Бакиров тагын бер саллы китап – «Прототюрки: изначальная прародина, ранние племена и язык, история и этнокультура» монографиясен бастырып чыгарды. Бу хезмәтендә дә ул фән өчен гаять актуаль җитди проблемалар күтәрә. Әйтик, прототөркиләр теленең барлыкка килүе мәсьәләсен. М. Бакиров аны да, күптөрле арадаш фәннәр – тарих, археология, этнография, мифология, фольклор, тел гыйлеме, диннәр тарихы, философия, антропология һәм, гомумән, күп гасырлык матди һәм мәдәни казанышлардан киң файдаланып ачыклый.

Әлеге басма фәндә аеруча зур яңалык буларак кабул ителде. Азәрбайҗан галиме Тариел Азертюрк болай дип язды: «Профессор-тюр-

колог М.Х. Бакировның әлеге монографиясе хәзерге ориенталистика фәнендә үзенә бер аерым әһәмиятле, мөһим вакыйга булып тора, чөнки борынгы төркиләрнең этногенезы, этнокультурасы һәм этнолингвистикасы буенча булган азсанлы фәнни хезмәтләргә беренче тапкыр шундый яңа, уникаль һәм саллы хезмәт килеп өстәлде. Бу китапта моңа кадәр булмаган глобаль характердагы, яңа һәм оригиналь концепциянең барлыкка килүе бәян ителә; ул концепция шуннан гыйбарәт: иң борынгы чорда төрки телләр бердәмлеге Якын һәм Алгы Азиядәге бердәм ареаль союз составындагы тугандаш (агглютинатив) һәм тугандаш булмаган (флектив) телләр лексикалары һәм тарихи грамматика үзенчәлекләренең үзара аралашуы, кушылуы нәтиҗәсендә барлыкка килгән».

Ә тарих фәннәре докторы, профессор Гамирҗан Дәүләтшин М. Бакировның бу хезмәтенә язган рецензиясендә, аңа зур бәя биреп, түбәндәге фикерен әйтте: «Төркиләрнең оешу процессын М. Бакиров һинд-европа, ностратика, шулай ук бу төркемнәргә кермәгән шумер, урарту, хуррит, кавказ телләрендә сөйләшкән халыклар белән озак вакытлар буена тел-лөгать алмашып яшәү белән бәйли һәм төрки баба тел, дөресрәге, иң борынгы төрки диалектлар берлеге нәкъ менә Көнбатыш яки Алгы Азия ареалында хатт, элгәре яки иске мидия, элам, дравид, кути, кассит, этруск, сабир/савир кебек агглютинатив телләрнең үзара якынаюы, генетик-контакт кардәшлеге җирлегендә формалашканнар, дигән концептуаль нәтиҗәгә килә. Моның өчен ул әлеге агглютинатив телләрнең һәркайсына диярлек аерым бүлекчәләр багышлый һәм аларның телләреннән, матди һәм рухи культураларыннан төркиләр белән уртак катламнар аерып чыгарып, үзенең төп концепциясен ышандырырлык итеп нигезли».

2022 елда М. Бакиров фәнни җәмәгатьчелекне тагын бер яңа хезмәте – «Тайны происхождения наших предков» исемле монографиясе белән сөендерде. Бу хезмәтендә дә галим үзенең тикшеренү приципларына тугрылыклы кала.

Монография ике бүлектән тора. Аның беренчесе «Болгар һәм татарларның аз билгеле булган этник тамырлары» дип атала. Анда галим түбәндәге мәсьәләләргә туктала: болгарлар – җирле һәм күчеп килгән кабиләләрнең үзара кушылуыннан барлыкка килгән; хәзәрләр һәм барсиллар этник тарихларының болгарлар белән кушылып үрелүе; савир/суварлар – болгарларның этник берлеге кабиләдәшләре; болгар, татар һәм кыпчакларның бердәм этнос булып берләшүе. Шушында ук ул Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» поэмасының нәкъ менә Болгар дәүләтендә язылганлыгын күп дәлилләр китереп исбатлый; шул ук чорда иҗат ителгән, моңа кадәр фәндә билгеле булмаган «Ана вә угыл» поэмасы текстын (246 юл) фәнни кулланылышка кертә.

М. Бакиров прото- һәм пратөрки теленең иң борынгы һәм иң архаик сүзлек составын чагылдырган, борынгы чордагы Алгы Азия һәм Төньяк Африка территорияләрендәге ареаль телләр союзында

гамәлдә булган лексик -семантик сүзлекне барлыкка китерде (әлеге сүзлек Алгы Азия һәм Төньяк Африка территорияләрендәге ареаль телләр союзындагы барлыгы 752 лексик праформаны үз эченә ала). Бу сүзлек үзе генә дә галимнең зур уңышы санала ала һәм ул киләчәктә шушы өлкәдә эшләүчеләр өчен кыйммәтле чыганак булып хезмәт итәчәк.

Әлеге монографиядә тикшерелгән мәсьәләләрнең тагын берсе – чуваш милләтенең формалашу тарихын аңлату. Моңа кадәр галимнәр арасында чувашларны төрки халыклар ареалына кертеп караучылар да булды. М. Бакиров моңа кискен каршы чыга: күптөрле лексик мисаллар китерә һәм чувашларның чыгышлары белән үк фин-угор телле халык икәнлеген исбатлый.

Галим этник тарихның тирән катламнарына үтеп керә алган, фәнни тикшеренүләренең концептуаль нәтиҗәләре нәкъ менә шуны раслый.

М. Бакиров борынгы төркиләрнең иң борынгы ватаны Якын Көнчыгышта булганлыгын фәндә беренче булып һәм кире кага алмаслык дәлилләр белән исбатлады. Бу исә – тюркология һәм Көнчыгышны өйрәнү фәнендә зур казаныш. Шундый киң масштаблы, өр-яңа фикерләр белән тулы фәнни хезмәтләр язуы М. Бакировның тирән фикерле галим икәнлеген тагын бер тапкыр раслый.

М. Бакировның хезмәтләре турындагы мәгълүмат инглиз телендәге «Кто есть кто?» һәм Мәскәүдә нәшер ителгән «Российские фольклористы» дигән еллык фәнни-библиографик җыентык-белешмәлекләргә кертелде. Аның хезмәтләренә бөтенроссия күләмендә күренекле галимнәр – якут галиме Табуроков («Проблема сравнительного стиховедения». Якутск, 1986), үзбәк галимнәре У. Туйчиев («Узбек поэзиясидә гаруз системасы». Ташкент, 1986), Т. Хамраев («Древнетюркский книжный стих». Алма-ата, 2002), шулай ук Зәки Әхмәтов, М. Хамраев, Г. Хөсәенов (Уфа) зур бәя бирделәр.

М. Бакиров бүгенге көндә дә тынгысыз эзләнүләрен дәвам итә. Быел ул «Мең дә бер фикер» дигән яңа китабын чыгарды.

Ул даими рәвештә җанлы әдәби процесста да катнашып килә; шигырь белгече буларак, үзенең сүзен гел ишеттереп тора. Үзе дә шигырьләр яза; «Хан кызы» дигән драма әсәре язып та сокландырды. Аның Р. Харис, Зөлфәт, Х. Әюпов, Ф. Садриев иҗатлары, Т. Галиуллин трилогиясе хакындагы мәкаләләре дә язучыларыбызның иҗатын киң планда һәм тирән итеп анализлавы, аларга дөрес бәя бирүе белән аерылып тора.

Шуны да билгеләп үтәргә кирәк: М. Бакировның фәнни тикшеренүләрен Казан федераль университетында алып барган укыту-педагогик эшчәнлегеннән аерып карап булмый. Ул дистә еллар буе шушы уку йортында «Әдәбият белеменә кереш», «Әдәбият теориясе», «Татар халык тел-авыз иҗаты» буенча лекцияләр укыды, студентларны фәнни ачышлар дөньясына алып керде. Аның җитәкчелегендә татар әдәбияты өлкәсендә берничә кандидатлык диссертациясе

якланды. Хәзерге вакытта ул Казандагы Традицион мәдәниятне үстерү буенча республика үзәгенең әйдәп баручы укытучысы һәм фәнни хезмәткәре булып эшли. Студентлар аның дәресләре турында сокланып сөйлиләр, «Безнең Марсель абыебыз бар!» дип горурланалар.

Үзенең күпьеллык тырыш һәм нәтиҗәле, фидакяр фәнни-педагогик һәм иҗтимагый эшчәнлеге өчен Марсель Бакиров «Дуслык» ордены белән бүләкләнде.

Марсель Бакиров бүген дә халкыбызның этник тарихы, әдәбияты, теле, мәдәнияте тарихы мәсьәләләрен җентекләп-нечкәләп тикшерүләрен туктатмый. Без аңа исәнлек-саулык, киләчәктә дә бөтен төрки дөньяны сокландырырлык яңа ачышлар ясавын, яңадан-яңа фәнни уңышларга ирешүен телибез.

Шәрипов Әнвәр Мәгъдәнур улы,
филология фәннәре докторы
(Яр Чаллы)